

Kamal Abdulla Mətninin Konseptual-Linqvistik Təhlilinə Giriş

Mehman Musaoglu*

Özet: Makalede Kamal Abdulla Metninin kavramlar dünyası ve özel metin kurucu işaretleri, gösterge bilimi ve bilişsel dilbilim teorilerine ve uygulamalarına göre ele alınmaktadır. Yazarın “Büyücüler Deresi” romanı metninin söz konusu teorilere ve uygulamalara dayanan kavramsal-lengüistik tahlili, metin dil bilimi bağlamında yapılmaktadır. Metnin *başlığı, birinci paragrafı ve metinde kullanılan arkaik kelimeler* özel metin kurucu ve dil işaretleri düzeyinde birbiriyle örtüşen gösterge bilimsel birleşenler olarak tespit olunmaktadır. Söz konusu paragrafı oluşturan mikro metinlerdeki konu, yorumlar ve diğer metin dilbilimsel hususlar ise dilbilgisel-sözdizimsel özelliklerine göre belirlenmektedir.

Anahtar sözcükler: Kamal Abdulla, kavram, metin, gösterge bilimi, semiosis, semiosfera, işaret, bilişsel, lengüistik

Introduction to Lingual-Conceptual Analysis of Kamal Abdulla Books

Abstract: In this article Kamal Abdulla is discussed in aspects of special text constructive signs, semiotics and cognitive theories and applications. The lingual-conceptual analysis of the text of “Valley of Wizards” (Buyuculer deresi) by Kamal Abdulla based on these theories is done in this context. Header, first paragraph and archaic words used in text, is determined as semiotic and text composing components on the level of linguistic signs. The themes and comments and other text linguistics subjects in these micro texts are pointed out as according to grammatical-syntactic properties.

Key Words: Kamal Abdulla, concept, text, semiotics, semiosis, semiosphere, sign, cognitive, linguistics

* Prof. Dr. Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü öğretim üyesi, mehman.musaoglu@gmail.com

Giriş

Türk ədəbi dillərində yazılan müxtəlif ədəbi-bədii mətnlərin ənənəvi səciyyəli filoloji elmlərin klassik prinsiplərinə görə araşdırılması və öyrənilməsi türkologiyada bütün cidd-cəhdilə bu gün də davam etdirilməkdədir. Özəlliklə də tarixi mətnlərimizin ədəbi-tənqidi nüsxələri hələ də klassik filoloji-tekstoloji prinsiplərə görə hazırlanmaqdadır. Bəzən həmin mətnlərdə hər hansı bir sözün oxunuşu aylarla və illərlə sürən uzun mübahisələrə səbəb olur. Ancaq türk ədəbi dillərində və ya xarici dillərdə türk dillərinə və dialektlərinə dair yazılmış olan tarixi səciyyəli bütün mətnlərin ədəbi-tənqidi nüsxələri bu gün artıq, demək olar ki, hazırlanmışdır. Bu baxımdan türkoloq-dilçi, professor Əhməd Bican Ərcilasunun sözügedən tekstoloji xarakterli araşdırma-öyrənilmə yönümü və yöntəmi haqqında söylədikləri çox ibrətamizdir. O qeyd edir ki, indi artıq klassik tekstoloji üsullarla ədəbi-tənqidi nüsxəsi hazırlanacaq tarixi mətnimiz, demək olar ki, qalmamışdır. Buna görə də mövcud ədəbi-tənqidi nüsxələri hazırlanmış tarixi mətnlərimizin bundan sonra yeni ədəbi-linqvistik yönüm və yöntəmlərlə öyrənilməsi haqqında fikirləşmək lazım gəlir (Ərcilasun 2009: 143-145). Sözügedən fikrə biz də qoşuluruq. Ancaq əlavə etmək istəyirik ki, bu gün tarixi yazılı ədəbi mətnlərimizlə bərabər, bədii və digər hər cür elmi, publisistik, ümumiyyətlə, ədəbi mətnlərimiz mətn dilçiliyi kontekstində konseptual-linqvistik yöntəmlərlə öyrənilməlidir. Bu bilgi və informasiya texnologiyaları dövrünün tələbidir.

Türk mətninin nüvəsini və bir milli mentalitet fenomeni olaraq var ola bilmə əsasını öncə əski şaman-türk və göy tanrı inancı təşkil etmişdir. Bu mətn sonralar türk-islam, təsəvvüf və çağdaş mədəniyyət tərkibində monoloji, dialoji və ritmik səciyyəli nəql etmə tərzilə seçilmişdir. Qopuza və saza söykənən şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri, ümumxalq dilinin müxtəlif ifadə şəkilləri, dialektləri və şivələri sözügedən mətnin konkret anlatım vasitələri olmuşdur. Yunus İmrə, M. P. Vaqif, Aşiq Ələskər, Məhtimqulu, Əhmət Yəsəvi, Hacı Bektaş Vəli, Cambul, Manas, Kitabı-Dədə Qorqud kimi real və əfsanəvi tarixi-ədəbi şəxsiyyətlərin dilində müşahidə edilən türkcə təhkiyə sonrakı türk dil-danışığı mətninin əsasında durmuşdur. Türkcə yazılan divan ədəbiyyatı, məsələn, Nəsimi, Füzuli və Nəvainin dili də başlanğıcda türk ədəbi-bədii metamətninin formalaşmasında çox böyük rol oynamışdır. XIX yüzilin əvvəllərindən etibarən öncə heca, sonra isə sərbəst şeirlə, həm də nəsrilə yazılan, yeni bir nəql etmə hadisəsinə və ya dil-danışığı sisteminə söykənən müasir türk ədəbi dilləri təşəkkül tapır. XX yüzildə həmin yeni ədəbi dillərdə və onların mətnlərində güclü bir tarixi-filoloji dəyişmə prosesi başlayır. XXI yüzildə isə ümumtürk ədəbi mətni artıq nətnlərarası əlaqələr kontekstində inkişaf edərək formalaşır. Azərbaycan türk ədəbi mətnində, tarixi və müasir mətnlərarası kontekstdə gerçəkləşən konseptual-intellektual mahiyyətli nəql etmə hadisəsinin ilk örnəkləri ortaya çıxır. Sözügedən örnəkləri

Kamal Abdullanın əsərlərinin makromətnlərində müşahidə edə bilərik. Məsələn, “Yarımqıç əlyazma” romanında əsərin süjet xəttini təşkil edən fərdiləşdirilmiş yarı mifoloji, ədəbi-tarixi səciyyəli hadisələr və novellavari gedişatlar yazıçının kəndinə məxsus bir Oğuz türkcəsi ilə nəql edilir. Daha doğrusu, XI-XIV yüzillərdə Anadolu-Qafqaz coğrafiyasında işlənən Oğuz türkcəsi ilə günümüz Azərbaycan türkcəsi arasında konseptual-linqvistik səciyyəli ədəbi paralellik qurulur. Belə bir konseptual-intellektual açıqlanma gerçəkliyi və ədəbi-linqvistik paralellik epik və nağılvəri səciyyəli söyləm-diskurs anlatımının və ya şifahi nəql etmə hadisəsinin gerçəkləşdirilməsi əsnasında həyata keçirilir. Məsələn, Kamal Abdullanın “Yarımqıç əlyazma” romanının mətninin anlatımına epik səciyyəli bir nəql etmə tərzii xasdır. Yazıçının “Sehrbazlar dərəsi” əsərinin mətnində isə anlatım qissəvari bir üslubla yerinə yetirilir. Daha doğrusu, hər iki əsərin mətnində fonetik, morfoloji, leksik və frazeoloji dil-danışıq vasitələri XI-XIV və XX-XXI yüzillər arasında mövcud olmuş ümümtürk mətnləri arası tarixi kontekstin konseptual-intellektual mahiyyətinə və dil-danışıq üslubuna uyğun olaraq işlənir. Söz birləşmələri, cümlə və mürəkkəb sintaktik bütövlər isə sözügedən mətnlərdə dialoji-çərçivəli kontekstual sıralanma, təkrarlı və qafiyəli ümümtürk mətninin sintaktik bütövdən-bütövə açılımı arxitektonikası əsasında qurulur (Musayev 2011: 269-270).

Kamal Abdulla Mətni XX yüzilin 80-ci illərindən etibarən istər filologiya elmimizə, istərsə də bədii ədəbiyyatımıza gətirdiyi özünəməxsus elmi-bədii xarakterli qavramlar dünyası və yeni bir ifadə-anlatım tərzii ilə seçilir. Bu Mətn; Azərbaycan türk filologiyasına özü ilə bərabər essevari publisistik-semiotik açıqlanma dərinliyi və ya orijinal ifadə-anlatım tərzii ilə fərqlənən yeni bir ədəbi tənqid üslubunu gətirir (Səlcuq 2005; Hacılı 2010). Və tərcümə, ədəbi mətn uyğunlaşdırılması işlərinin mətnlərarası kontekstdə (Musaoğlu 2010; Hüseyinzadə 2010: 120-127), bütövlükdə ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik araşdırmalarının isə ümumi bir filoloji istiqamətdə aparılmasını istiqamətləndirir. Buna görə məqalədə Kamal Abdulla Mətninin bədii qavramlar dünyası, özəl mətn işarələri və bunlarla bağlı olaraq bəzi konkret linqvistik özəllikləri üzərində durulur.

1. Kamal Abdulla Mətnində qavram, qavranılan və qavrayan komponentləri

Kamal Abdullanın elmi, ədəbi, bədii, publisistik və tərcümə yaradıcılığı bütövlükdə böyük bir mətnlərarası (intertekstual) Mətnidir və ya metamətnidir. Bu Mətnin və onun qavramlar dünyasının birbaşa müəllifi isə, əlbəttə, Kamal Abdulladır. Kamal Abdullanın özünəməxsus olan bədii qavramlar dünyası və həmin dünyaya görə müəllif tərəfindən gerçəkləşdirilən və obrazlaşdırılan mürəkkəb qavramlaşdırma və buna bağlı olaraq reallaşdırılan kateqoriyalaşdırma çərçivəsi vardır. Məhz bütün bunlar həmin Mətnin birinci, yəni danışan və ya

adresant olan Kamal Abdulla “təfəkkür və təxəyyül fenomeni”ni (Hacılı 2010:3) və ya komponentini təşkil edir. Bu Mətnin ikinci komponenti qavranılıdır, yəni müəllifin geniş oxucu kütləsinə təqdim etdiyi əsərdir, bu əsərdə ifadə edilən fikirdir və ya mətn dilçiliyi terminləri ilə ifadə etsək informasiyadır, referensdir və onlarla ifadə edilən denotatdır. Üçüncü komponent isə dinləyəndir, oxucudur, adresatdır. Kamal Abdulla Mətnində verilən fikir və ya informasiya adresatın qavrayışında yeni bir semiotik məkan və ya semiosfera yaradır, “semiotik prosesi (semiozisi¹) canlandırır, oxucu müəllifin tərəf-müqabili kimi fəallaşır, müəlliflə birlikdə mətnə hopmuş fəlsəfəyə dalır və özü sorğulamağa, axtarmağa və seçimə – öz qavrayışında alternativ dünya mənzərəsini qurmağa başlayır” (Hacılı 2010: 8).

1. 1. Semiotika, semiozis və semiosfera anlayışları. Günümüzdə “qavram, qavranılan və qavrayan” üçlüyü artıq sadəcə mətn dilçiliyində və ya funksional qrammatikada öyrənilir. Sözügedən üçlüyün komponentləri arasındakı sintaktik, semantik və pragmatik münasibətlər həm semiotika elmində, həm də koqnitiv dilçilikdə hərtərəfli elmi tədqiqata cəlb olunur. Məlum olduğu kimi, semiotika elmində işarə və işarə sistemlərinin araşdırılması və öyrənilməsi üç əsas aspektə ayrılır: 1) *Sintaksis və ya sintaktikada* hər hansı yerinə yetirilən və ya edilən uyğun bir açıqlanmaya qeyd-şərtsiz olaraq aid olan işarə sistemlərinin daxili özəlliklərindən bəhs edilir. Bu bölümə həm mətnin morfoloqiyası, kompozisiyası və sintaksisi, həm də bunlara bağlı olaraq nitq prosesində işlənən işarələr arasındakı əlaqələr müəyyənləşdirilir; 2) *Semantika* işarənin işarələnmə və ya “dünyanın statik xəritəsi”ndə yer tutan hər cür əşyayı-dəlilə münasibətini və bütövlükdə işarələnmə ilə işarələyən əlaqələrini işıqlandırır. Semiotikanın sözügedən sahəsində tədqiq edilən əsas predmet və ya obyekt bildirilənlərin və işarələrin açıqlanması və ya fikrin ifadə vasitəsi olan işarə sistemlərinin öyrənilməsidir; 3) *Praqmatikada* işarənin adresatla əlaqəsi və açıqlanma problemləri tədqiqata cəlb olunur: danışan və dinləyən və ya adresant və adresat arasındakı əlaqələr öyrənilir. Bir sözlə, semiotikanın sözügedən bölümündə işarə sistemləri və onlardan istifadə edənlərin arasındakı münasibətlər öyrənilir (Степанов 2001: 5-42; <http://ru.wikipedia.org/wiki>).

XX yüzilin axırlarında semiotika elminin inkişafında yeni bir mərhələ

1 *Semiozis* (yunan. *sema* ‘işarə’) işarə prosesi deməkdir və işarələrin yaratma, qurma, hərəkət və açıqlama özəlliklərini ehtiva edir. Bu termin tez-tez kommunikasiya anlayışının və ya sözünün sinonimi kimi də işlədilir. Bunun nəticəsində işarənin işarələnmə ilə işarələyən arasındakı uyğunluğu qurulmuş olur. *Semiosfera* (yunan. *sema* ‘işarə’, *sphaira* ‘şar’) isə işarələrin global sahəsi və əhatə dairəsi, məkan və zamanda mövcud olan işarələri və dil əlaqələrinin bütünü ehtiva edən semiotik məkandır. Semiosfera anlayışını, semiotik kulturologiyada ilk dəfə olaraq Y. M. Lotman işləmiş və elmi ədəbiyyata bir termin olaraq gətirmişdir. Semiosfera öz obyektinə və mahiyyətinə görə mədəniyyət kimidir. O, hər şeydən öncə, verici (adresant) və alıcının (adresat) əvvəlki kulturoloji təcrübəsindən və eyni zamanda informasiya kanalından asılı olan zəruri dil kommunikasiyalarının zəminini təşkil edir. Semiosferanın bütün elementləri münasibət formullarının bir-biri ilə davamlı olaraq transformasiya olunduğu dinamik bir durumda yerləşir (Стариченко 2008: 539-540).

başlamışdır. Y. M. Lotmanın və müasirlərinin əsərlərində semiotika elminə aid yeni anlayışlar, məsələn yuxarıda göstərilən “semiozis” termin-anlayışı və onların da müxtəlif kateqoriyaları müəyyənləşdirilmişdir. Y. M. Lotmanın adı ilə bağlı olaraq semiotika elmində böyük bir məktəb yaranmışdır. Bundan daha öncə, XX yüzilin əvvəllərindən etibarən isə elmin və texnikanın inkişafına, canlı dünyanın doğul zənginliklərinin müəyyənləşdirilməsinə bağlı olaraq elmşünaslıqda “neofera, biosfera” kimi anlayışlar ortaya çıxmışdır. *İşarə, məna və anlam* anlayışları isə yüzilin sonlarına doğru “semiosfera” termini ilə ifadə olunmağa başlamışdır. Bu termini Y. M. Lotman “neofera və biosfera” terminləri ilə müqayisədə yaratmışdır.

1. 2. Bədii mətnin ümumi və xüsusi özəllikləri. Çağdaş filologiyada bu gün artıq bədii mətnin yaradıcı və intellektual olaraq qavranılması və onun digər mətnlərə münasibətdə yozumu prinsipləri müəyyənləşdirilir. Hər hansı bir mətn yalnız mətnlərarası (intertekstual) kontekstdə və ya daha böyük mətndə (metatekstə) digər bir mətnə görə var ola bilmə özəllikləri ilə seçilir. Eyni zamanda daha böyük mətn də mətndə və ya “metatekst tekstə” (Seçdirmə bizimidir- M. M.) özünü göstərir. Bir sözlə kontekst mətnə və ya mətn də parçalanaraq kontekstə çevrilir. Bütün bunlar mətnin ümumi özəllikləridir və hər yönüylə ədəbi-linqvistik tədqiqata cəlb oluna bilər.

İnformasiyavericilikdə ilk öncə mətnin əsas mənası və ya anlamı bəşəri və milli şüur səviyyələrinə görə dərk edilir. Daha sonra isə hər hansı bir ədəbi-bədii mətndə müəllifin verdiyi konkret bilgiler və ümumiləşdirilmiş biliklər mənalara və müxtəlif anlamlara ilə hafizədə və milli şüurda qruplandırılaraq yenidən işlənilir. Bunlar təfəkkürdə konkret fikirlər və ya düşüncələr olaraq hazır hala gətirilir və öz oxucularına ötürülür. Çünki hər hansı bir mətnin iki əsas funksiyası və ya özünəməxsus özəllikləri vardır. Bunlar uyğun bir anlamın ötürülməsi və mətndə yeni fikir və ya fikirlərin ifadə edilməsindən ibarətdir (<http://slovar.lib.ru/dictionary/text>). Əks halda mətn anlamsız olar və yeni olaraq hər hansı bir fikri ifadə etməkdən də məhrum qalar. Belə mətnlər isə əslində ədəbi-linqvistik özəllikləri ilə seçilməyən adi “söz yığını”ndan başqa bir şey olmaz.

Bədii mətn XX yüzil boyunca humanitar tədqiqatçıların əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur. Sözügedən tədqiqat əsnasında bədii mətnin digər ümumi və xüsusi səciyyəli özəllikləri və ya fəlsəfi, ontoloji, tipoloji, psixoloji, ədəbi və linqvistik-filoloji yönüm və yönümləri hərtərəfli olaraq işıqlandırılmışdır. İlk tədqiqat mərhələsində bədii mətnin formal-semantik baxımdan öyrənilməsinə ən çox aşağıdakı konkret məsələlər cəlb olunmuşdur:

- Bədii mətn və bədii olmayan mətn;
- Mətnin ədəbi və linqvistik yönümdən dəyərləndirilməsi;

-Nəsr və nəzm;

-Mətn və müəllif;

-Mətn və dil;

-Mətn və dünya;

Mətn və mətnlər;

Mətn tarixdə və mətn tarix xaricində və s. (Ревзина 1998: 301).

1. 3. Bədii mətnin özəl mətnqurucu işarələri. Çağdaş dilçilikdə artıq sadəcə dil işarələri, işarələr sistemi, onların söyləmədəki və diskursdakı təkrarının mətnin əsas adekvat əlamətləri olaraq öyrənilməsi işi qənaətbəxş hesab oluna bilməz. Çünki ədəbi-bədii mətni ayrıca bir fenomen olaraq təşkil edən və müəyyən konseptual və kateqorial əlamətləri ilə seçilən ayrıca bir “özünəməxsus işarələr sistemi” (Seçdirmə bizimdir- M.M.) və ya vahidləri də vardır. Onlar, hər şeydən öncə, ədəbi-semiotik mahiyyətli mətnqurucu vasitələr olaraq öyrənilir (<http://slovar.lib.ru/dictionary/text>). Bu isə o deməkdir ki, bir ədəbi-bədii mətn sadəcə fonemlərdən, morfemlərdən, leksemlərdən, frazemlərdən, söz birləşmələrindən və cümlələrdən ibarət deyildir. Və ya ədəbi-bədii mətn bütün bunların birləşməsindən ibarət olan bir “söz yığını və ya monoton cümlələr birləşməsi” olaraq da öyrənilə bilməz.

Əgər mətnin sadəcə yuxarıda göstərilənlərdən ibarət olduğu düşünüləydi, o zaman onun komponentlərinin morfoloji, leksik və sintaktik təhlilinin nəticələndirilməsi ilə mətn dilçiliyinə dair bütün mövcud problemlər də həll edilmiş olardı. Ancaq mətn dilçiliyi və nəzəriyyəsi məhz ona görə ortaya çıxmışdır ki, onların da özünəməxsus bir tədqiqat obyektidir. Daha doğrusu, dil vahidlərinin ənənəvi olaraq fərqləndirilən özəlliklərindən hərəkətlə nə sözügedən linqvistik elmin, nə də ümumi mətn nəzəriyyəsinin elmi və praktik tələblərinə bütövlükdə cavab verilə bilməz.

Mətn, hər şeydən öncə, kommunikativ və informativ bir vahid olaraq sadəcə ona məxsus olan özəl işarələrlə qurulur. Bunlar ifadə planına görə yuxarıda göstərilən bildiyimiz dil işarələri ilə uyğun gəlir. Ancaq sözügedən hər iki işarə sisteminin mətndəki mənası və funksiyası elə hər hansı bir ədəbi-bədii mətndə məzmun planına görə bir-birindən prinsipial olaraq ayrılır. Bədii mətni formal-semantik baxımdan formalaşdıran özəl işarələr digər hər cür mətn işarələrindən də fərqlənir. Bunlar mümkün olduğu qədər bədii mətnin açıqlığı, aydınlığı və başa düşülməsini və özəl yazıçı mövqeyini ehtiva edir. Həmin özəlliklər isə bir mətnə aid olan “özünəməxsus anlaşılirlılıq” və sadəcə hər hansı bir mətnin müəllifinə məxsus olan məzmun planı və ya “avtosemantiklik” (Seçdirmələr bizimdir- M.M.) olaraq da ifadə oluna bilər.

Mətn digər dil işarələrindən fərqli olaraq, yuxarıda göstərildiyi kimi, həm kommunikativ, həm də informativ bir mahiyyət daşıyır. O, digər dil və nitq vahidlərindən informasiyavericilikdə daşdığı məqsədyönlü funksiya ilə bərabər, şifahi və yazılı olaraq gerçəkləşmə şəkillərinə görə də fərqlənir. Normal mətndə hər hansı bir konkret informasiya verilir. Diskursiv ortamda hər hansı bir konkret informasiyanın verilmə və özəlliklə də müəyyən bir fikrin ifadə olunma bilməsi bədii mətnin “özünəməxsus anlaşılirlılığ”ı və müəllifə aid olan “avtosemantiklik”in paralel olaraq mövcud olması ilə şərtlənir. Sözügedən mətn özəlliklərinin ifadəsi isə özəl mətn işarələrinin işlənilməsilə gerçəkləşir.

Qeyd olunmalıdır ki, filologiyada konkret tematik ifadələr yerində özünü göstərən başlıqların ayrı-ayrı diskursiv ortamlarda özəl mətnqurucu işarələr yerində işlənilməsi bədii mətn yaradıcılığı materialları əsasında geniş araşdırılmaqdadır. Görkəmli rus yazıçılarından A. P. Çexovun “Gecikmiş çiçəklər”, M. A. Şoloxovun “Xal” və V. M. Şukşinin “Yaşamaq yanğısı” hekayələrinin başlıqları tematik və semantik mənə-anlam yükünün ağırlığı baxımından diqqət çəkicidir. Sözügedən əsərlərin və bunlara oxşar digər klassik və müasir əsərlərin mətnlərinin başlıqları ilə bərabər, formal-semantik quruluşu da rus dilçiliyində geniş öyrənilməkdədir (Поповская 2006: 130-156; 37-48; 168-297). Ümumiyyətlə, başlıqlar mətnlərdə ifadə edilən tarixi və gündəlik hadisə və gedişatların mühtəvasının bir əsas süjet xəttində birləşdirilməsini təmin edən mətnqurucu özəl işarələrdəndir. Çünki onlar müəllif dünyası qavramlarının açıqlanmasında bir özək söz-ifadə olaraq özünü göstərməkdədir.

Azərbaycan ədəbiyyatında da mətnqurucu özəl işarələr olaraq çox böyük uğurla işlədilən həm klassik, həm də müasir səciyyəli bədii əsər başlıqları vardır. Bunlardan C. Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu”, “İranda hürriyyət”, “Quzu”, “Qurbanəli bəy” və “Saqqallı uşaq” hekayələrinin başlıqları göstərilə bilər. Ə. Haqverdiyevin “Bomba” hekayəsinin və M. Cəlalin “Bir gəncin manifesti”, İ. Şıxlının “Dəli kür” və Anarın “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” romanlarının başlıqları da uğurla seçilmişdir.

1. 3. 1. Kamal Abdulla Mətnində özəl mətnqurucu işarələr.

Yuxarıda göstərilən başlıqlar bədii mətnin tematik xarakterli mənə-anlam yükü daşıyıcıları olaraq işlənilməsinə görə diqqət çəkicidir. Yazıcı və alim-publisist Kamal Abdullanın 2000-ci illərdə yazdığı və bir çox xarici dilə çevrilərək böyük uğurlar qazanan “Yarımqıq əlyazma” və “Sehrbazlar dərəsi” romanları isə həm mətn başlıqları, həm də konkret tarixi hadisələrin və dini-mifoloji keçmişimizin fərdiləşdirilməsi və türk-islam dünyası coğrafiyasına dair qavramların orijinal bədii açıqlanması və yozumu olaraq sadəcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, ümumtürk və dünya ədəbiyyatında yeni bir ədəbi-bədii və elmi-publisistik platforma yaratmaqdadır. O qədər ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”

dastanının tarixi-mətnaltı motivləri və Şah İsmayıl şəxsiyyəti əsasında yazılmış “Yarımqıq əlyazma” romanı Türkiyədə Türkiyə Türkcəsində yayımlandıqdan sonra İstanbulda bir tədqiqatçı-türkoloq bir yazısında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının yeni əlyazmasının tapıldığını bildirmişdi.

Roman Türkiyədə yayımlandıqdan sonra belə bir allüziyanın və ya assosiativ xarakterli düşüncə faktının ortaya çıxması, hər şeydən öncə, “Yarımqıq əlyazma” başlığının və ya özəl mətnqurucu işarənin yazıçı tərəfindən çox uğurlu seçiminə bağlıdır. Əslində sözügedən başlıq özü başlı-başına bir metatekst və ya kontekstdir. Yazıçı onu obrazlaşdırmışdır. Çünki həmin başlıq romanın həm başlanğıcını, həm də nəticəsini ifadə edir. Yarımqıqlıq burada oxucunun qavrayışında bir semiozis yaradır və bir tamamlanma əsnasının başlanğıcını qoyur. Ümumiyyətlə, qədim əlyazma fenomeni tarixin müxtəlif zamanlarında semiotik işarə sistemlərinə görə gerçəkləşən konkret hadisələri ilə böyük bir ədəbi-tarixi və linqvistik-tipoloji kontekst təşkil edir. Yarımqıq, tamamlanmamış, yanlış, aydın və açıq olmayan qrafik işarələrlə, unudulmuş və ya ölü bir dildə yazılmış əlyazma fenomeni isə semiotik zaman və məkan çərçivəsində ayrıca bir qavram, yəni konsept ola bilmə özəlliyi ilə seçilir. Heç də təsadüfi deyildir ki, Umberto Ekonun məşhur “Qızılgülün adı” adlı əsərinin süjet xətti və bədii mətninin formal-semantik kompozisiyası da kilsədə tapılan qədim bir əlyazmasının oxunub deşifrə olunması ilə bağlantılı olaraq qurulur (Лотман 1998: 650-669).

Kamal Abdullanın “Yarımqıq əlyazma” romanının başlığı həm əsərin ümumi süjet xəttinin və ayrı-ayrı fabulaların qurulmasında, həm də müəllif dünyası qavramlarının və həmin qavramlara bağlı olaraq gerçəkləşən Kamal Abdulla reallığının ifadə olunmasında çox önəmli bir rol oynayır. Daha doğrusu, romanın mətnində Kamal Abdulla “avtosemantikası”na (Seçdirmə bizimdir-M.M.) bağlı olaraq ifadə edilən yeni bir mətnaltı “Dədə Qorqud dünyası” da sözügedən başlığın tarixi səciyyəli mətn və ya metatekst kontekstində gerçəkləşir. Bu yeni dünya isə müəllifin özünün yaratdığı bir reallıqdır. Və ya mətnaltı Dədə Qorqud dünyası modelidir. Bu reallıq-model əslində “Biz Cavanşirlər, Babəklər, Koroğlular nəsliyik” patetikasını sarsıdır və bizi “papağımızı qabağımıza qoyub” çox dərindən düşünməyə vadar edir. Və bununla bağlı olaraq buna bənzər digər mövcud patetik stereotipləri də qırır-dağıdır. Oxucusunu yeni bir semiosfera ortamına, semiotik məkana və zamana götürür. Dastan qəhrəmanlarının romanda yaradılan “mənfi obrazları”nın əsər çap olunduqdan sonra ədəbi tənqiddə çox geniş mübahisə doğurması da elə sözügedən reallığın yeni mətnqurucu işarələrlə ifadə olunmasına bağlı olaraq meydana çıxır. Başlıqlarla bərabər, çağdaş filoloji-linqvistik tədqiqatlarda bədii mətnin ilk cümləsi və paraqrafı və mürəkkəb sinaktik bütövləri (MSB) də müəllif fikrini və niyyətini qabaqcadan ifadə edən əsas mətn işarələri kimi öyrənilir. Sözügedən kontekstdə “metatekst,

intertekstuallıq”, müxtəlif mətnlərdən götürülən sitatlar, anaqrammalar və s. isə dilçilikdə özəl bədii mətn işarələri olaraq təsbit edilir (<http://cc.bingj.com/cache.aspx>). Bu baxımdan Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” adlı romanı da süjet xəttinin qurulması və ümumi kompozisiyası, başlığı və janrı kimi digər özəl bədii mətn işarələri ilə diqqəti cəlb edir. Yazıçının bu romanı bir qədər dini və daha çox isə mifoloji-folklorik məzmunlu fəlsəfi-ibrətəməz qissə-hekayə (pritça) janrında qələmə alınıb. Və bu janrın konseptual və ədəbi imkanlarından sonuna qədər faydalanılıb. Ancaq romanda sakinləri məkanı və zamanı idarə etməyə qadir olan Sehrbazlar Dərəsi və həmin Dərədə baş verən hadisələr haqqında nağılvary bir üslubla və nağılların süjetinin “quruluş morfoloqiyası”na (Propp 1946) uyğun olaraq söz açılır. Romanda Karvanbaşının probleminin ortaya çıxması, onun problemi çözmək üçün Sehrbazlar dərəsinə getməsi, sehrbazlardan birini sarayına gətirməsi, atasının ruhunun çağırılması, həqiqətin meydana çıxması və Karvanbaşının dəhşətli aqibəti kompozisiyası lap nağıllarda olduğu kimi qurulur. Təbii ki, Karvanbaşının dəhşətli aqibətindən başqa. Nağıllarda nəticə müsbət olur, burada isə mənfidir. Çünki aqibət-nəticə romanda pritça//qissə janr-təhkiyəsinin tələblərinə uyğun olaraq ifadə olunur.

2. Kamal Abdulla bədii Mətninin qavramlar (konseptlər) dünyası

İnsan biliyi və ya bilik səviyyəsi sistemi necə qurulmuşdur, hansı formalarda və mexanizmlərlə işləyir? Bütün bunları və varlıq simvolları dəyişimlərinə dair fakt və hadisələrin və duyğuların yaratdığı biliklərin dərk etmə proseslərinin təfəkkürdə əks olunmasını indi birbaşa olaraq **koqnitiv dilçilik** öyrənir. *Dil vasitəsilə insan beynində əks olunan bilik sisteminin alt və üst səviyyələri ilə qavramlaşdırılması və kateqoriyalaşdırılması koqnitiv dilçiliyin araşdırma prinsiplərinin cəmi kimi dərk edilir.* Bunun nəticəsində “qavram, kateqoriya, anlam və məna” kontekstli araşdırma-öyrənilmə istiqaməti də filologiyada gündəmə gəlir. Artıq filoloji-linqvistik araşdırmalarda paradigmatik və sintaqmatik faktorlar çox vaxt qavramlara, yəni konkret bir konseptə görə göstərilir. Funksiyaya, anlama, mənaya və ya arxetipik obrazlara, mətnqurucu özəl işarələrə və nəhayət konkret dil-danışqı quruluşlarına doğru istiqamət onlardan hərəkətlə müəyyənləşdirilir. Elektronik və kompüter texnologiyalarının inkişafı əsasında insan biliyinin dil vasitəsilə modelləşdirilməsini isə **informasiya texnologiyaları dilçiliyi** yerinə yetirir (Bilgisayar destekli dil bilimi çalışmaları bildiriləri 2006).

Dilçiliyin konkret olaraq qavramlara və kateqoriyalara dayalı elmi əsası gözlə görünən bir şəkildə genişlənir. Həll ediləcək problemlər araşdırıcılardan sadəcə dilçiliyi və uyğun sahələrini deyil, fəlsəfə, dərk etmə nəzəriyyəsi, mifologiya, folklor, tarix, psixologiya, antropologiya kimi digər sosial elmləri də bilməyi tələb edir. Buna görə də, müxtəlif dillərə dair ontoloji səciyyəli araşdırmalarda

tətbiq olunan ən yeni linqvistik yöntəmlər konseptual olaraq formalaşdırılır və koqnitiv dilçiliyin tətbiqi sahələri də buna bağlı olaraq genişləndirilir (Маглова 2004; Андреева 2004).

Günümüzdə çağdaş izahı ilə insan intellektinə və bir bütün kimi dərk edilən təcrübəsinə dair mücərrəd və konkret qavramların birləşdirilə bilən alt kateqoriyalarla fərqli açıqlanmalardakı təsviri işini koqnitiv dilçilik yerinə yetirir. Dünyanın dil xəritəsini “**kainat, yol, din, dil, inanc, müharibə, sülh, demokratiya, xoşbəxtlik, bədbəxtlik, düşmənlik, dostluq, acı, mərhəmət**” və s. kimi ümumi mədəniyyət səciyyəli qavramlar təşkil edir. Bu qavramlar koqnitiv dilçilikdə insana məxsus “*sitəm və ya giley-güzar etmək, təəssüf, niyyət, istək, səbəb, məqsəd, dəyərləndirmə, sevgi, sevinc*” kimi semantik sahələrlə bağlantılı olaraq gerçək prototipləri ilə müəyyənləşdirilir. Həmin kontekstdə məhəbbət-acıma və ya sevgi-nifrət kimi linqvistik qavramlar^{2*} konkret diskursiv variantları ilə də göstərilir.

Məlum olduğu kimi, dünyanın konkret və ya somut bir denotatı (əşyayı-dəlili) olan qavramları və mücərrəd obrazları (məsələn, su pərisi, təpəgöz, kentavr kimi) vardır. Bunlar insan şüurunda dünyanın dil xəritəsinin semiotik işarələri olaraq koqnitiv-konseptual xarakterli *görmə, hiss etmə, dadma, eşitmə və oxuma* kimi dərk etmə vasitələri ilə əks olunur və ilk mərhələdə təhtəlşüür olaraq müəyyənləşir. Həmin obrazlarla dünyanın ümumi dil xəritəsi və konkret dil kateqoriyaları arasındakı iyerarxik əlaqələr isə günümüzdə koqnitiv dilçilikdə araşdırılır. Daha doğrusu, səs, morfem, söz, deyim və mətn komponentləri sıralanmaları dil-danışıq vahidləri olaraq fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik və frazeoloji səviyyələri ilə yenidən kateqoriyalaşdırılır. Bunun nəticəsində toplum, fərd-danışan, verilən-informasiya və yozumlayıcı-dinləyən kimi diskurs faktorları ilə gerçəkləşən *konseptual sxemlər* də bu gün artıq daha konkret dil faktları ilə qurulur. Hətta daha geniş bir “konseptual müstəvi”də subyektivlik//obyektivlik dəyərləri müqayisə edilir. Subyektivliklə əlaqədar ayrıca bir *dil mərkəzçiliyi* və ya “*eqoizmi*”, bir başqa sözlə hadisə və faktların dəyərləndirilməsində məzmun və ifadə baxımından digər sosial əsaslarla müqayisədə “dil daşıyıcısı”na dayalılıq

2 Sözügedən anlayış insan tərəfindən psixoloji səviyyədə dərk edilən və koqnitiv xarakterli şüurlanma ilə kamilləşən təfəkkürün yaranması və inkişafının dil çərçivəli faktorları ilə müəyyənləşdirilməkdədir. Bu anlayış Allahın yaratdığı insan təfəkkürünün inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır və dünya sistemi mütənasibliyinin mühafizə olunmasında qavramaların rolu və linqvistik olaraq adlandırılması ilə isə bilvasitə əlaqəlidir. Dünyanın dil xəritəsini təşkil edən universal və milli səciyyəli fonetika, fonologiya, morfolojiya, sintaksis, leksika, leksikoqrafiya və frazeologiya üst kateqoriyaları konkret linqvistik göstəricilərlə bilinir. Bunlar eyni zamanda mücərrəd konseptual quruluşlarla ifadə edilən qavram və komponentləri ilə də təsbit olunur. **Beləliklə, həm konkret dil göstəriciləri, həm də konseptual faktorlarla ifadə edilən anlayışlar linqvistik qavramlar olaraq tərif edilir.** Sözügedən kateqoriyalardan hər biri bir çox dildə konkret qrammatik göstəriciləri ilə işarətlənir. Bəzən isə müxtəlif dillərdə qrammatik kateqoriyaların konkret qrammatik göstəriciləri olur. Məsələn, bir çox dildə leksik, sintaktik və morfoloji göstəricilərin birinci və sonrakı funksiyaları ilə kompleksiv olaraq ifadə edilə bilən ümumi aspektuallıq linqvistik qavramı və buna bağlı olaraq müəyyənləşdirilən tərz alt kateqoriyası və ya alt qavramı vardır. Aspektuallıq faktoru bu və ya digər şəkildə türk dillərində də vardır. Ancaq bir çox dünya dilində olduğu kimi ümumtürk dilində aspektuallığın konkret bir kateqoriya olaraq morfoloji göstəriciləri yoxdur (Musayev 2011:27).

nəzəriyyəsi yaradılır (Мурясов., Самигулина., Федорова 2004).

Koqnitiv dilçilikdə və bütövlükdə koqnitiv elmşünaslıqda insan faktoru çox vaxt çağdaş sosial elmlərin ümumi bir elmi araşdırma əsası səviyyəsində də irəli çıxarılmışdır. Belə bir araşdırma əsası isə insan intellektinə söykənən dil bağlılıqlarının bundan sonra dünyanın dərk edilməsində bir başlanğıc nöqtəsi yerində araşdırılacağına siqnallarını verməkdədir. Son 20-30 il içərisində müəyyən edilən koqnitiv dilçilik yontəmləri ilə *yeni dil gerçəkləri* öyrənilir. Bunları isə dil formalaşmaları ilə konkret olaraq obyektləşdirilən və insan təfəkküründə özəl quruluşları ilə mövcud olan çevrələri, çevrələnmələri, səhnələri və s. təşkil edir. Bu baxımdan dilin bilavasitə gerçəkliyi və ya varlığı deyil, insan hafizəsindəki konseptual tablolu əks etdirdiyi də deyilə bilər (Гуреев 2005). Bu fikir koqnitiv dilçiliyin tarixində ilk dəfə olaraq 1984-cü ildə ifadə edilmiş və dilin insan hafizəsində konseptual olaraq proyeksiyalar halına gətirilmiş biliklər sistemindən ibarət olduğu və bu bilikləri əks etdirdiyi göstərilmişdir (Jackendoff 1984).

Türk-islam mədəniyyətinə, təfəkkür və düşüncə tərzinə daha çox bağlı olan qavramlar dünyasının ayrı-ayrı fenomen çevrələnmələri və ya səhnələri isə aşağıdakı kimi sıralana bilər:

- Tanrı haqqı, axirət, qədər;
- Qardaşlıq, qonşuluq əlaqələri;
- Ailə, bakirəlik; bakir və bakirə;
- Qəhrəmanlıq;
- Sevgi və gözəllik;
- Qonaqpərvərlik,
- Əmanət;
- Şəhidlik;
- Səbr və təvəkkül və s.

Sözügedən qavramlar ümumtürk mətninin poetik-folklorik təhkiyəsində özünü daha çox göstərir. Dünyanın dil xəritəsinə və türk-islam mədəniyyətinə görə müəyyənləşdirilə bilən üst qavramlar Kamal Abdulla mətninin bədii qavramlar dünyası kontekstində Azərbaycançılığa uyğun üst və alt qavramlara bağlı olaraq qavramlaşdırılır. Bu isə müəllifin özünəməxsus bir “yaratıcılıq avtosemantika”sının, gerçəkliyinin və ədəbi-bədii dilinin təşəkkül tapmasına yol açır. Məhz bu dil bir zamanlar ədəbi tənqidimizdə yaxşı başa düşülməmiş, “ağırlaşdırılmış və daranmamış bir dil” kimi geniş mübahisələrə səbəb olmuşdur (Səlcuq 2005:189-192). Ancaq həmin dil “desant cümlələri”nin, “ləngərli dil qatları”nın özünəməxsus bir tərzdə işlənilməsi, dil və özəl mətnqurucu semiotik işarələrin bir çox halda üst-üstə düşməsi ilə seçilmişdir. Bunun nəticəsində

yazıcının bədii qavramlar dünyasının ifadəsinə bağlı olaraq gerçəkləşən orijinal bir mətnlinqvistik^{3*} sıralanma ortaya çıxmış və həmin sintaqmatik sıralanma və bütövlükdə ədəbi-bədii dil bu gün artıq öz mütləq adekvatlığını sübut edə bilmişdir. Çünki Kamal Abdullaya məxsus qavramlar dünyası öz konseptual rəngarənliliyi seçilir. Bu rənglər, qavramlar və konseptual çizgilərin bir çoxu isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- Dolğun an;
- Yol;
- Ruh və ruhun gözü;
- Tənhalıq; təklik və təkçənəlik;
- Sirr;
- Qəriblik;
- Xatirə, unutqanlıq və unutmağa kimsə yox;
- Oyun;
- Günah;
- Qisas;
- Sufilik və təsəvüff;
- Mif və tarix; mifin və ya tarixin təkçənələşdirilməsi;
- Azərbaycançılıq; etnik müəyyənlik və milli kimlik.
- “-Həyat-ölüm;
- Ədəbi-fani;
- Rəbbani-ərzani;
- Ruh-cisim;
- İdeal-gerçək;
- Batin-zahir;
- Azadlıq-zərurət;

-Fərd-cəmiyyət və nəhayət şair-hökmdar” qavramlaşdırmaları (Hacılı 2010: 61).

Kamal Abdulla Mətni və onun paradigmatik sistemi çağdaş ədəbi-bədii prosesdə ədibin müasiri olduğu digər yazıcıların ədəbi-bədii mətnlərindən fərqlənir. Hər şeydən öncə, yuxarıda göstərilən qavramların dərk olunması, təxəyyülə ötürülməsi, fikir və düşüncə konteksti səviyyəsində müəyyənləşməsinə

3 Azərbaycan türkcəsində tərəfimizdən “*mətnlinqvistik*” şəklində işlədilən söz mətnə aid olan linqvistik özəllikləri bildirir və bir termin olaraq ingiliscə *Text Linguistics* almanca *textlengüistik*, rusca *лингвистика текста*, Türkiyə türkcəsində isə *metindilbilimsel* sözləri ilə ifadə olunur.

görə. Daha doğrusu, həmin Mətn qavramların yazıçının təxəyyülündə anlamlandırılması və təfəkküründə fikir və düşüncə komponentlərinin konseptual çərçivələri və mürəkkəb obrazları olaraq formalaşdırılması özəlliklərinə görə başqalarının mətnlərindən seçilir. Bu qavramların özəl mətn işarələri və ana dili ilə homojen olaraq ifadəsi isə sözügedən mətnin, yuxarıda göstəriləyi kimi, ən orijinal mətnyaradıcı cəhətlərindəndir. Bu böyük Mətnin sintaqmatik iyerarxiyası və ya funksional olaraq ifadəsi isə sözügedən qavramların özəl mətn işarələrinin və ana dilinin ən müxtəlif ədəbi-bədii formalarda və janrlarda işlənilməsilə müəyyənleşir. Məsələn, tezis, elmi monoqrafiya, dərş vəsaiti, məqalə; roman, hekayə, povest, pyes, şeir, qissə, esse və s. olaraq. Sözügedən metamətnə yuxarıda göstərilən janrların ədəbi, bədii, texniki, semiotik və işarəvi mətnqurucu imkanlarından maksimum dərəcədə istifadə olunur.

Beləliklə, Kamal Abdulla Mətninin konseptual təhlili işi həmin Mətnə dil və özəl mətnqurucu işarə paralelliyinin müəyyənleşdirilməsi ilə başlanılmalıdır. Belə bir təhlildə, hər şeydən öncə, mətnə ifadə edilən yazıçı gerçəkliyi ilə mətnlinqvistik quruluş arasındakı bağlantılar göstərilməlidir.

3. Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” romanının mətninin konseptual-linqvistik təhlili

Romanın başlığı “Sehrbazlar Dərəsi” söz birləşməsi və ya bir mürəkkəb söz-adlandırma ilə ifadə olunur. Bu, leksik mənasına görə adi adamlar tərəfindən bilinməyən və əsrarəngiz bir aləmi ifadə edən mübhəm bir coğrafi anlayış deməkdir. Qrammatik funksiyasına görə isə həmin söz birləşməsi mürəkkəb söz səciyyəli bir leksik-sintaktik adlandırma anlamına gəlir. Sözügedən söz birləşməsi və ya mürəkkəb söz-adlandırmanın hər hansı bir qrammatik-sintaktik paraleli dildə işlənilmə genişliyinə və ya adekvatlığına malik deyildir. Yəni biz “sehrbazların dərəsi” və ya “türkün dünyası” (türk dünyası yerinə), “futbolun meydançası” (futbol meydançası yerinə), “gözəlliyin salonu” (gözəllik salonu yerinə) demirik. Beləliklə, konkret bir dil-danışq vahidi ilə əsrarəngiz və möcüzəli bir yazıçı dünyası və ya reallığı dildə nisbətən yeni formalaşan leksik-sintaktik bir qəliblə ifadə edilir. Bu, Mətnin konseptual məzmunu ilə mətnlinqvistik ifadəsi arasındakı bağlantını göstərən dil və mətnqurucu özəl işarələrdən birinin çox yerində işlənilməsi anlamına gəlir. Nəticədə yazıçı bəzi semiozislərə və ya mürəkkəb işarə proseslərinə türk-islam dünyası semiotik məkanında özəl mətnqurucu işarə özəlliyi qazandırmış olur.

Romanın mətnində “Karvan, karvanbaşı, sarvan, xacə, dərviş” kimi dilimizin daha çox passiv lüğət fondunda qorunub saxlanılan sözlər işlənilir. Həmin sözlər mədəniyyətimizin önəmli faktorlarını və milli-tarixi keçmişimizin bəzi unikal cizgilərini ifadə edir. Burada ədəbi-fəlsəfi mahiyyətli və struktural

səciyyədəki özəl mətnqurucu ifadələrlə linqvistik vahidlərin mətnyaratmadaki funksiyaları üst-üstə düşür. Bu isə Kamal Abdulla Mətninin təhlilinin yeni semiotik və konseptual yontəmlərlə aparılmasını şərtləndirən amillərdən biridir.

Beləliklə, sözügedən leksik-sintaktik vasitələr həm sərbəst səciyyəli dil, həm də özəl mətnqurucu işarələr olaraq özünü göstərir. Bunlarla bərabər, “Xacə İbrahim, Məmmədqulu, Səyyah” kimi xüsusi adlar da türk-islam dünyası semiotik məkanında tarixi keçmişimizin çox özəl hadisələrini həm forma, həm də məzmun planına görə ifadə edə bilən semiotik işarələrdir. Dil və özəl mətn işarələri zamanın çox geniş bir mərhələsində sadəcə diaxronik deyil, həm də panxronik olaraq yaşanılan dini, psixoloji, fəlsəfi, milli və mənəvi özəlliklərə işarə edir. Bunlar çox vaxt interospektiv xarakterli milli mentalitetə söykənən adət və ənənələri daşıyanları adlandırır.

Romanda yer tutan paraqrafları və ya abzasları və onları təşkil edən MSB-ləri yazıçı əsərin mifoloji-folklorik səciyyəli təhkiyə üslubuna uyğun olaraq işlədir. Sözügedən təhkiyə isə müəllif nitqi, personajların özgə nitqi və dialoq şəklində gerçəkləşdirdikləri danışqları ilə ifadə olunur. Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” əsərinin bədii mətninin birinci paraqrafı əslində romanda ifadə edilən müəllif fikrinin açıqlanmasında bir növ epiqraf səciyyəli özək (açar) mikromətn və ya mətnqurucu özəl işarə rolunu oynayır. Çünki elə başlanğıcda həmin paraqrafın anlaşılması mətndə verilən müəllif fikrinin oxucular tərəfindən dərk edilməsinə və əsərin başqa xarici və qohum dillərə daha rahat tərcümə olunmasına da yol açır. Öngöndərimli və konseptual bir mətnqurucu vasitə və semiotik işarə olaraq.

Mikromətdə yorğun bir karvan təsvir edilir. Sehrbazlar dərəsindən keçərək yorğun addımlarla, ahəstə-ahəstə mənzil başına tələsən bir Karvan! Karvan qavramına türk-islam dünyasının “milli semiosferası”nda (Seçdirmə bizimidir- M. M.) çox təsadüf edilir. Sözügedən qavram mürəkkəb bir dil və digər “ədəbiyat, musiqi, rəsm, heykəl və s. semiotik işarələr sistemləri tətbiq olunma faktlarıyla”(Erkman-Akerson 2005:133-247) çox geniş ifadə olunur. Məsələn, “İt hürər, karvan keçər” atalar sözü və ya C. Hacıbəyovun “Karvan” simfonik poeması kimi. Bunlar həmin qavramın Şərq mədəniyyətinə bağlı interospektiv^{4*} özəlliklərini açıqlayan əsərlər olaraq dəyərləndirilə bilər. Bu

4 Müxtəlif dil-nitq kateqoriyalarına dair dil vahidləri və diskursiv parçalar və ya bütünləşmələr müasir linqvistikada koqnitiv-konseptual olaraq gələcəyə görə perspektiv, indiyə və gələcəyə görə prospektiv, tarixi keçmişə görə isə retrospektiv aspektlərdə araşdırılmaqdadır. Sosial elmlərdə konkret hadisə və predmetlər, tarixi aura və intellektual gedışatlar bütövlükdə retrospektiv və ayrılıqda interospektiv bir müstəvidə diyərləndirilərək, kompleksiv bir şəkildə birləşdirilməklə işıqlandırılmaqdadır. Məsələn, belə bir kontekstdə frazeologizmlərin ayrıca bir növünün və ya digər “milli səciyyəli dil-nitq vahidləri”nin (seçdirmə bizimidir- M.M.) araşdırılması diqqəti çəkməkdədir. Burada daha çox “müqayisəsiz səciyyəli” özbəöz olan milli mentalitetə, etnoqrafiyaya, demoqrafiyaya, folklorə, mifologiyaya və s. görə müəyyənləşən dil-danışq vahidlərinə və konkret dil-danışq ortamlarına bağlı olaraq gerçəkləşən diskursiv bütünləşmələr nəzərdə tutulur. Bunlar, hər şeydən öncə, interospektiv aspektdə öyrənilməkdədir. Məhz bu baxımdan yuxarıda göstərilən “prospektiv, retrospektiv, perspektiv və interospektiv” aspektlərin bütünlünə görə Türkoloji dilçilikdə

baxımdan Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” əsərinin metamətni də istisna deyildir.

Kamal Abdulla Mətnindəki sözügedən mikromətn də yazıçı reallığının ifadə olunması baxımından bir müstəqil özəl işarələr sistemi olaraq seçilir. Türk-islam dünyasında ayrılıqda bir nəqliyyat, bütövlükdə isə bir mədəniyyət fenomeni olaraq özünü göstərən karvan qavramı keçmiş dünyanın xatırlatılmasına dayanılan özünəməxsus bir ədəbi yaradıcılıq üslubu və “zaman, məkan və insanlar” qavramlarını ifadə edən mürəkkəb işarələr sistemi ilə aşağıdakı mikromətnə ifadə olunur:

1. “Az qala bir balaca dartınıb əlini atsaydı, toxunacaqdı. Karvanbaşı başının düz üstündə dən-dən, duz-duz olmuş bu şiltaq və yorğun ulduzları yenə də heyran-heyran seyr eləməyində idi. Bir xeylaqdan sonra başını döndərüb bu dəfə dörd ətrafda qatırı, dəvəsi, atı hərə bir yerdə özünə gecəlik yer eləyən karvana nəzərini saldı. Karvan ləhliyə-ləhliyə gecənin səssizliyinə batırdı. Hərdən dörd bir tərəfdə quru toprağa çöküb bir-birinə qısılmış dəvələrdən kövşəyən, atlardan kişnəyən olurdu, haradansa bir az da uzaqdan ya köpək, ya qurd səsi idi qərib-qərib gəlib dürtürdü özünü adamın qulaqlarına. Başqa bir səs yoxuydu bu məşum sakitliyi pozaydı. Orda-burda ocaq çatmışdılar, yorğunluqdan üzülmüş gün kimi

yeni bir retrospektiv və interspektiv araşdırma-öyrənilmə konteksti formalaşdırılmaqdadır. Sözügedən yönüm, fikrimizcə, koqnitiv dilçiliyin əsas linqvistik prinsiplərindən biri olaraq da qiymətləndirilə bilər (Musaoğlu 2002: 319-320; Musaoğlu, Hasanova 2006).

Sosial elmlərin intellektual kontekstin mahiyyətini dillə əks etdirən dərk etməyə (idraka), şüura və təfəkkürə əsasən tədricən dəyişdiyi, inkişaf etdiyi və getdikcə də həmin prosesdə bir-biri ilə qovuşduğu müasir elmsünaslıqda müşahidə olunmaqdadır. Müasir dilçiliyin əsas inkişaf meyli isə milli-mənəvi dəyərlərə, canlı və cansız aləmə dair faktorlara görə müxtəlif üst və alt qavramların və kateqoriyaların yeni bir konseptual-kateqorial kontekstdə bir-biri ilə bağlı olaraq qavramlaşdırılması və kateqoriyalaşdırılması ilə müəyyənləşir. Həmin qavramlaşdırmalar və kateqoriyalaşdırmalar müasir elmsünaslıqda böyük təkamül dəyişiklikləri keçirdən və artıq bütövlükdə koqnitiv xarakterli sosial elmlərin ayrı-ayrı sahələrinə dair inkişaf etdirilən və formalaşdırılan yeni elmi-təbiiq metodlarla aparılır. Şübhəsiz ki, yeni bir konseptual-kateqorial kontekstdə gerçəkləşən bütün qavramlaşmalar və kateqoriyalaşmalar, hər şeydən öncə, təbii insan dilində öz əks-sədasını tapır, yəni sözün əsl mənasında dildə simvollaşır, sistemləşir, mücərrədləşir və konkretləşir. Buna görə də dəyişən, yeniləşən sosial elmlərin başında, bircə, dilçilik gəlir. Dilçilik elminin isə bu gün tədqiq və tədbiq olunan sahələri getdikcə genişlənir. *Daha doğrusu, həmin elm sahəsinin yuxarıda göstərilən retrospektiv, prospektiv, perspektiv və interspektiv araşdırma aspektləri orijinal konseptual-semantik yönümləri və informasiya texnologiyaları və kompüter dilçiliyi proqram təminatları sistemləri ilə ortaya çıxır. Ümumi müqayisəli-tipoloji dilçiliyin bu gün həmin sistemlərlə təkmilləşdirilən müqayisəli-qarşılaşdırılmalı və -tutuşdurmalı yönümləri isə yenidən müəyyənləşdirilir.* Türkoloji dilçilikdə müxtəlif sistemli dillərin və türk dilləri materiallarının müqayisəli olaraq öyrənilməsi nəticəsində müqayisəli-qarşılaşdırılmalı (kontrastiv) və müqayisəli-tutuşdurmalı (konfrontativ) yönümlər bu gün artıq çox açıq bir şəkildə müəyyənləşdirilə bilməkdədir. Müqayisəli dilçilikdə *prospektiv+retrospektiv=perspektiv+interspektiv* səciyyəli binar aspektlər və ya artıq iyerarxik xarakterli tək bir araşdırma-öyrənilmə istiqaməti ortaya çıxmaqdadır. Həmin istiqamətdə sinxronik-diaxronik səciyyəli tədqiqatların davam etdirilməsi tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi dilçiliyin pro-, protodil dil səviyyələrinin canlandırılması işlərinin nəticələndirilməsinə də yol açmaqdadır. Beləliklə, türkologiyada tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi dilçilik bu gün artıq ümumi bir *prospektiv+retrospektiv=perspektiv+interspektiv* aspektdə müqayisəli-qarşılaşdırılmalı və -tutuşdurmalı linqvistik yönümü ilə konseptual olaraq müəyyənləşdirilə bilməkdədir. Frazeologizmlər konseptual-kateqorial xarakterli qavramlaşdırmaların və kateqoriyalaşdırmaların ümumi və xüsusi prinsiplərinə görə sinxronik-prospektiv, diaxronik-retrospektiv və diaxronik-interspektiv səviyyələrdə təsnifləndirilməkdədir (Musaoğlu, Həsənova 2006). MSB də digər həmhüdüd filoloji elm sahələri ilə müqayisəli olaraq müasir koqnitiv və kompüter mühəndisliyi dilçiliyindəki yeniliklərin işığında işıqlandırılır. Və *prospektiv+retrospektiv=perspektiv+interspektiv* aspektdə müqayisəli-qarşılaşdırılmalı və -tutuşdurmalı linqvistik yönümü və yönümləri müəyyən bir ölçüdə təbiiq olunmaqla da öyrənilir.

çatır-çatır yanıb közərməyində idi, dəvələr yerə çöküb bir-birinə qısılib üstünü mamır basmış daş kimi hərəkətsiz qalmışdı, atlar, qatırlar da ki... Qərəz gecəlik elə buradaca dincələn karvan, özü də böyük bir karvan-heyvanı ilə, nökeri ilə, sarvanı, qulu ilə...(Abdulla 2006: 9-10).

1.1. Birinci MSB: “Az qala bir balaca dartınıb əlini atsaydı, toxunacaqdı. Karvanbaşı başının düz üstündə dən-dən, duz-duz olmuş bu şiltaq və yorğun ulduzları yenə də heyran-heyran seyr eləməyində idi. /Bir xeylaqdan sonra başını döndərüb bu dəfə dörd ətrafda qatırı, dəvəsi, atı hərə bir yerdə özünə gecəlik yer eləyən karvana nəzərini saldı.”

Sözügədən MSB üç sadə geniş cümlədən qurulur. Birinci cümlə MSB-də baş, ikinci cümlə orta, üçüncü cümlə isə son mərhələni təşkil edir. Birinci və ikinci cümlələr MSB-nin teması yerində işlənir. Çünki burada bəlli olan məlumat səmanı başdan-başa qaplayan və dən-dən, duz-duz olmuş ulduzlar dünyasından başqa bir şey deyildir. O dünya ki, hətta Karvanbaşı belə əlini atsaydı, ona toxunacaqdı. Karvanbaşı bir az sonra seyr elədiyi bu təbiət mənzərəsindən və ya mətnə görə bəlli olandan ayrılıb ətrafındakılara nəzər salır. Məhz bunlar, yəni ətrafında özünə gecəlik yer eləyənlər, bütövlükdə isə karvan sözügedən durumda MSB-nin remasını təşkil edir. Çünki MSB-də yeni verilən bunlardır, mikromətnə isə karvandır.

1.2. İkinci MSB: “Karvan ləhliyə-ləhliyə gecənin səssizliyinə batırdı. Hərdən dörd bir tərəfdə quru toprağa çöküb bir-birinə qısılmış dəvələrdən kövsəyən, atlardan kişnəyən olurdu, /haradansa bir az da uzaqdan ya köpək, ya qurd səsi idi qərib-qərib gəlib dürtüdü özünü adamın qulaqlarına. /Başqa bir səs yoxuydu bu məşum sakitliyi pozaydı.”

Sözügədən MSB formal olaraq üç cümlədən ibarətdir. Birinci cümlə MSB-də baş, ikinci cümlə orta, üçüncü cümlə isə son mərhələni təşkil edir. MSB-də birinci və ikinci cümlələr bütövlükdə onun temasını təşkil edir. Çünki burada məlum olan şey səssizlik və oradan-buradan eşidilən ayrı-ayrı səslərdən ibarətdir. Hərdən dəvələrdən eşidilən kövsəmə və atlardan eşidilən kişnəmə səsləri. Bir də ki, haradansa bir az da uzaqdan gəlib lap adamın qulaqlarına dürtülən köpək və ya qurd səsi. Üçüncü cümlə isə üslubi-sintaktik şəkildə ifadə olunan subordinativ-təyin mənalı və ya təyin budaq cümləli mürəkkəb cümlədir. Həmin cümlə həm MSB-nin remasını, həm də eşgöndərimli bir mətnqurucu vasitə olaraq bütövlükdə mikromətnin konseptual-predikativ mərkəzini təşkil edir. Çünki yeni veriləni və ya səssizliyin və orada-burada və haradansa eşidilən səslərin xaricindəki məşum sakitliyə işarədir. Bu məşum sakitlik orta əsrlərin sirli-soraqlı şərq dünyasını ifadə edən mürəkkəb bir semiotik işarədir. Qeyd olunmalıdır ki, sözügədən MSB-də ikinci cümlə və ya parça-orta mərhələ olaraq ayırdığımız sintaktik konstruksiya isə əslində sadə quruluşdakı parselyatikli bir MSB-dir.

1.3. Üçüncü MSB: “Orda-burda ocaq çatmışdılar, yorğunluqdan üzülmüş gün kimi çatır-çatır yanıb közərməyində idi, dəvələr yerə çöküb bir-birinə qısılib üstünü mamır basmış daş kimi hərəkətsiz qalmışdı, atlar, qatırlar da ki... /Qərəz gecəlik elə buradaca dincələn karvan, özü də böyük bir kavran-heyvanı ilə, nökrəri ilə, sarvanı, qulu ilə...”

Sözügedən MSB-nin birinci cümləsi tipindəki sintaktik konstruksiyalar ənənəvi qrammatika kitablarımızda, əsasən, qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr kimi tərif olunurdu. Amma əslində sözügedən sintaktik konstruksiya iki sadə geniş cümlədən və bir də onlara qoşulan subyekt mənalı parselyatikdən ibarətdir. “Orda-burda ocaq çatmışdılar, yorğunluqdan üzülmüş gün kimi çatır-çatır yanıb közərməyində idi” sadə geniş cümləsi MSB-nin baş mərhələsindən ibarətdir. “Dəvələr yerə çöküb bir-birinə qısılib üstünü mamır basmış daş kimi hərəkətsiz qalmışdı, atlar, qatırlar da ki...” parselyatikli parça isə MSB-nin orta mərhələsidir. “Qərəz gecəlik elə buradaca dincələn karvan, özü də böyük bir kavran-heyvanı ilə, nökrəri ilə, sarvanı, qulu ilə...” eliptik cümləli parselyatikli üslubi-sintaktik konstruksiya isə ayrılıqda sözügedən MSB-nin, bütövlükdə isə mikromətn temasıdır. Ondan əvvəlki cümlələr isə bütövlükdə MSB-nin remasını təşkil edir.

Hər hansı bir elmi, bədii və ümumiyyətlə prinsipial olaraq istənilən ədəbi mətn müəllifin bir fikir və müəyyən konkret düşüncələr ifadə edən mürəkkəb monoloğundan başqa bir şey deyildir. Diskursiv ortamda ortaya çıxan monoloq-mətn həm linqvistik, həm də ədəbi bir əsərə məxsus olan konseptual səciyyəli özəl işarələrlə gerçəkləşir. Yuxarıda göstərilən mikromətn də orta əsrlərin zaman və məkan şərtlərində yaşayan insanların arzu, xəyal və müşahidələrinin həm özəl mətn, həm də müstəqil mənalı dil-danışıq işarələri ilə konkret bir ifadəsidir:

Aylı-ulduzlu gecə, özünəməxsus gecə səsləri, məşum səssizlik və nəhayət yorğun bir karvan! Bütün bunlar ayrı-ayrılıqda və mikromətn özü bütövlükdə özəl bədii mətn işarələri olaraq qiymətləndirilə bilər. Mikromətn üç MSB-dən ibarətdir. MSB-lər sadə, sadə geniş, parselyatikli, ellipsisli cümlələrlə və üslubi-sintaktik variantlarda işlənən mürəkkəb cümlələrlə qurulur. Mikromətnə “Karvanbaşı, karvan, xeylaq, qatır, dəvə, qurd, nökrər” kimi daha çox arxaik leksik tərkiblə ifadə olunan kəlmələr də işlənir. Bütün bunlar isə formal ifadə planına görə yuxarıda sözügedən semiotik özəl bədii mətn işarələri ilə üst-üstə düşən müstəqil mənalı dil-danışıq işarələri olaraq dəyərləndirilir. Bu baxımdan rəssamlıq, heykəl, rəqs, musiqi, səhnə və kinematoqrafiya mətnləri də özünəməxsus semiotik işarələrlə qurulur. Onlar da incəsənətə aid semiotika elminin müxtəlif şöbələrində tədqiqat obyektı olaraq işıqlandırılır. Beləliklə, hər hansı bir bədii mətn ümumi “Semiotika” və daha çox sərbəst dil işarələrindən bəhs edən “Semnologiya” elmində “ədəbi-linqvistik işarələr” (Seçdirmə bizimdir- M.M) sistemi baxımından müştərək olaraq öyrənilə bilər.

Nəticə

Hind-Avropa dillərində kommunikasiya adresantla adresatın dilhafizəsində öncədən hazır olan söz şəkillərinin ünsiyyət əsnasında seçilərək işlənilməsilə reallaşır. Türkcədə (İng. Turkic, Rus. Тюркский язык) isə söz şəkli yuxarıda göstərilən söz işlənilmə formasından fərqli olaraq müxtəlif söz kökü, gövdəsi və şəkilçilərinin ifadə etdiyi funksiya və anlam sahələrinin ünsiyyət əsnasında və ya “dolğun an”dakı (Kamal Abdulla) ard-arda düzülüşüylə gerçəkləşir. Məsələn, rus dilində “в его творчестве”, ingilis dilində isə “in his works” kimi işlənilən sözlərin söz sırasına görə ifadə edə bildiyi anlam Türkcədə “yaratıcılığında” sözünün “yarat” söz kök-gövdəsi və -ı, -ıq, -ın, -dakı şəkilçiləri vasitəsilə formalaşan düzülüşüylə ifadə edilir. Türkcədə köklər və şəkilçilər; düz, yan və qrammatik anlamlarının yer tutduğu ard-arda bölünməyən bir düzülüşlə sıralanır. Sözügedən düzülüş dil-danışıq ortamında konkret bir ünsiyyət ehtiyacına bağlı olaraq dolğun anda və ya dil və düşüncə fəaliyyətinin gerçəkləşdiyi aktual zaman kəsimində reallaşır. Beləliklə, flektiv dillərdə söz leksikonuna və sərbəst sırasına görə ünsiyyət öncəsi durum səviyyəsində müəyyənləşən söz forması türkcədə ünsiyyətin dolğun anı və dil daxili fəaliyyət fenomeni olaraq xarakterizə olunur. Belə bir söz forması dünyanın dil xəritəsini təşkil edən üst və alt qavramların dərk olunmasını, hər şeydən öncə, sözdüzəldici (leksik), formadüzəldici (leksik-qrammatik) və sözdəyişdirici (qrammatik) şəkilçilərin söz kökündən sonrakı məntiqi sıralanmasıyla gerçəkləşdirir (Musaoğlu 2009: 19). Kamal Abdulla mətni də kommunikasiyanın “qavram, qavranılan və qavrayan” mexanizminin işlənilməsini sözügedən morfoloj düzülüşdə simmetrik və asimmetrik sıralanmalı çevik və “ləngərli” bir söz sırası ilə reallaşdırır. Daha doğrusu, dünyanın dil xəritəsində müxtəlif işarələrlə işarələnən qavramlara dair informasiyalar və ya müəllifin uyğun semiotik məkanda və semiosferada adresata təqdim etdiyi fikirlər və düşüncələr sözügedən Mətnə qavrayana ana dilinin məntiqi-aqqilütinativ söz forması və sırası ilə bərabər, həm də onun bütün sinxronik və diaxronik səciyyəli dil-danışıq qatlarının özünəməxsus bir şəkildə ifadəsi ilə ötürülür.

Ədəbiyyat

- Abdulla K. M. (2006), *Sehrbazlar Dərəsi*. Roman, Mütərcim, Bakı, 222 s.
- Андреева С. В. (2004), *Типология конструктивно-синтаксических единиц в русской речи*. –Вопросы языкознания, No 5, s. 32-44.
- Bilgisayar destekli dil bilimi çalıştayı bildiri. 14 Mayıs 2005, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 139-158.
- Ercilasun A. B. (2009), *Türk Dili Araştırmalarının Bugünkü Durumu ve Sorunlar*. Gazi Türkiyat, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, Güz, Sayı:5, s.113-154.

- Erkman-Akerson F. (2005), *Göstergebilime Giriş*, MULTILINGUAL, Çemberlitaş-İstanbul, 262 s.
- Насılı А. (2010), *Kamal Abdulla: Seçimin morfolojiyası*, Bakı-Mütərcim, 131 s.
- Hüseynzadə Ç. М. (2010), *Kamal Abdulla və qardaş Türkiyə*. Tədqiqələr, 2, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, s. 120-127.
- Jackendoff R. (1984), *Sense and reference in a psychologically based semantics*//Talking minds. Cambridge (Mass.), s. 49-72.
- Гуреев В. А. (2005), *Проблема субъективности в когнитивной лингвистике*.—Известия РАН. Серия литературы и языка, Т. 64, No 1, s. 3-9.
- Лотман Ю. (1998), *Выход из лабиринта. Эко У. Имя розы*. Москва, с. 650-669.
- Маслова Е. С. (2004), *Динамика типологических распределений и стабильность языковых типов*.—Вопросы языкознания, No 5, s. 3-16.
- Мурясов Р. З., Самигуллина А. С., Федорова А. Л. (2004), *Опыт анализа оценочного высказывания*.—Вопросы языкознания, No 5, s. 68-78.
- Musaoğlu M. M. (2002), *Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemler*, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 320 s.
- Musaoğlu M. M., Hasanova V. Ç. (2006), *Türkçede Deyimler*. TÜRKSOY, Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi, Nisan 19, s. 46-53.
- Musaoğlu M. M. (2009), *Türk Lehçelerinin Bilgisayar Ortamında Aktarımı Mümkün mü?* TÜRKSOY, Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi, Şubat 29, 14-19.
- Musaoğlu M. M. (2010), *Kemal Abdullanın Eserleri Türkiye Türkçesinde*, Kültür Ajansı Yayınları, Ankara, 207 s.
- Musayev M. M. (2011), *Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi*, Dərs vəsaiti, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 401 s.
- Поповская (Лисоченко) Л. В. (2006), *Лингвистический анализ художественного текста в вузе*, Высшее образование, Ростов-на-Дону, Феникс, 510 с.
- Propp V. (1946), *Masalın Biçimbilimi*, Fransızcadan Türkçeye çevirenler: Mehmet Rifat-Sema Rifat, İstanbul, 143 s.
- Ревзина О. Г. (1998), *Методы анализа художественного текста*// Структура и семантика художественного текста. Москва, с. 301-316.
- Səlcuq E (2005), *Kədərin sirri. Kamal Abdullanın bədii yaradıcılığının özəllikləri, (ədəbi-bədii esse)*, “XXI”- YNE, Bakı, 285 s.
- Стариченок В. Д. (2008), *Большой лингвистический словарь*. Ростов-на-Дону, Феникс, 811 с.
- Степанов Ю. С. (2001), *В мире семиотики*.—Семиотика: Антология. Москва, с. 5-42.
- <http://slovar.lib.ru/dictionary/text> 10.01.2011
- <http://cc.bingj.com/cache.aspx> 02.01.2010
- <http://ru.wikipedia.org/wiki> 02.01.2011